

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

УДК 82.09(4+73):[316.34:613.98]
DOI: 10.32342/2523-4463-2019-2-18-1

А.В. ГАЙДАШ,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри германської філології
Київського університету імені Бориса Грінченка*

ДІАХРОНІЧНА ПЕРСПЕКТИВА ДИСКУРСУ СТАРІННЯ В ЛІТЕРАТУРІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА США

Актуальність вивчення дискурсу старіння зумовлена потребою розуміння збільшення середньої тривалості життя, що знаходить своє відображення у художній літературі. Дослідження віку та геронтологічні студії ХХ ст. вказують на необхідність соціопсихологічного та історико-культурного аналізу феномену старіння, досягнення якого неможливе без вивчення його діахронії у відповідному суспільстві з його особливою архітектонікою. Метою статті є окреслення основних віх суспільних та художніх репрезентацій старіння в західній цивілізації у діахронічній перспективі на основі філософських, антропологічних та історичних праць С. де Бовуар, Д.Х. Фішера, Т.Р. Коула та інших. Авторка простежує репрезентації літнього віку у знакових творах античності, Середньовіччя, Відродження, ХVІІ, ХVІІІ, ХІХ та ХХ ст. у в'язці з антропологічними спостереженнями окремого періоду. Релігійно-общинне розуміння старості простежується у західній цивілізації протягом від до-античних часів та до кінця ХVІІ ст. Потім відбувається різкий перехід до науково-індивідуалістичного сприйняття геронтогенезу в Європі та США у період з ХVІІІ по ХХ ст. З'ясовано, що домінантним аспектом дискурсу старіння в художній літературі впродовж тривалого часу був і залишається мотивний комплекс міжпоколінневих конфліктів. Сучасний же дискурс вікової динаміки старіння в художній літературі розробляє також репрезентації повсякденного життя літніх персонажів, відтворює їх місце й роль у соціумі, стосунки із сім'єю та питання трансцендентності. Висновуємо, що суспільне ставлення до геронтогенезу та його літературні вияви зазнавали драматичних, інколи полярних змін упродовж понад двох тисячоліть.

Ключові слова: дискурс старіння; діахронія; художня література; геронтогенез; міжпоколінневий конфлікт.

Актуальность изучения дискурса старения обусловлена необходимостью понимания увеличения средней продолжительности жизни, что находит свое отражение в художественной литературе. Геронтологические студии ХХ в. указывают на необходимость социопсихологического и историко-культурного анализа феномена старения, постижение которого невозможно без изучения его диахронии в соответствующем обществе с его особой архитектурной. Целью статьи является определение основных вех общественных и художественных репрезентаций старения в западной цивилизации в диахронической перспективе на основе философских, антропологических и исторических трудов С. Де Бовуар, Д.Х. Фишера, Т.Р. Коула и других. Автор прослеживает репрезентации старости в знаковых произведениях античности, Средневековья, Возрождения, ХVІІ, ХVІІІ, ХІХ и ХХ вв. в связке с антропологическими наблюдениями каждого периода. Религиозно-общинное понимание старости прослеживается в западной цивилизации на протяжении от до-античных времен и до конца ХVІІІ ст. Затем происходит резкий переход к научно-индивидуалистическому восприятию геронтогенеза в Европе и США в период с ХVІІІ по ХХ в. Выяснено, что доминантным аспектом дискурса старения в художественной литературе на протяжении длительного времени был и остается мотив-

ний комплекс міжпоколенческих конфликтов. Современный же дискурс возрастной динамики старения в художественной литературе разрабатывает также репрезентации повседневной жизни пожилых персонажей, воспроизводит их место и роль в социуме, отношения с семьей и вопросы трансцендентности. В статье демонстрируется, что общественное отношение к геронтогенезу и его литературные проявления испытывали драматические, иногда полярные изменения на протяжении более двух тысячелетий.

Ключевые слова: дискурс старения; диахрония; художественная литература; геронтогенез; межпоколенческий конфликт.

Геронтологічні студії ХХ ст. перетворили старіння на соціопсихологічний та історико-культурний феномен, осягнення якого неможливе без вивчення його діахронії у відповідному суспільстві з його особливою архітектонікою. Дедалі більше сучасних вчених вивчають репрезентації досвіду літнього віку та процесів старіння на матеріалі художніх творів, написаних у різні історичні періоди. Такі науковці, як Сьюзен Лансер [23], Марк Сенді [29], Лінда Претт [27], Емі Каллі [15], Лючінда Расмуссен [28], Джина Стемм [32], Девід Феллон [18] і Джонатан Шієрс [19], Маргарет О'Ніл і Міхаела Шраге-Фру [25] активно досліджують діахронічні аспекти дискурсу старіння у різних національних літературах. На основі філософських, антропологічних та історичних праць С. де Бовуар, Д.Х. Фішера, Т.Р. Коула та інших окреслюємо основні віхи суспільних та художніх репрезентацій старіння в західній цивілізації у діахронічній перспективі [13; 20; 14], оскільки «образи старості та старіння (у різних художніх текстах – А.Г.) великою мірою зумовлені їхньою історичною та культурною обстановкою: вони можуть значно відрізнитися залежно від часу та місця» [21, с. 14]. Вчені спираються на трансцендентний, суспільний та індивідуальний стрижні для окреслення історії старіння.

За С. де Бовуар, в історії західної цивілізації існує два протилежні погляди на літній вік: за першим (юридичного моралізму) старість шанувалася, за другим (поетичним) – зневажалася. Водночас об'єктивну її картину за наявними даними змалювати неможливо, адже згадки про геронтогенез стосувалися лише представників привілейованих класів (про що пишуть також Фішер і Коул), у решті випадків літня людина залишалася на узбіччі суспільного інтересу, а тому проблема старості – це значною мірою проблема державного устрою й соціальних цінностей [13, с. 89]. Зауважимо, що така нерівномірність у вивченні геронтогенезу та процесів старіння спостерігається у всіх проаналізованих працях (Коул, Фішер). Особливо це стосується теми старіння жінки, для якої цей процес був протягом століть причиною збентеження, сорому й навіть ганьби: жінка всіляко намагалася приховати свій вік і виглядати молодше, аби бути бажаною і не перетворитися на невидимку. Це питання докладно розглянуте у праці Дж. Кінг «Дискурс старіння у художній літературі та фемінізм: невидима жінка» (2013), відправною точкою історико-культурного аналізу якої є середина ХІХ ст.

С. де Бовуар заявляє про ставлення до старості в сучасному їй суспільстві як до скандальної теми, «ганебної таємниці, про яку не варто говорити» [13, с. 1]. І це при тому, що, як зазначає філософія, «немає нічого більш передбачуваного, ніж старість» [13, с. 4]. Літні люди у суспільстві є верствою упослідженою, і цей статус надійно закріплений у свідомості через набір стереотипів, у мовленні – через дискримінаційні кліше, які позиціонують літню людину як іншого, не таку як усі [13, с. 3]. Старості досягають усі живі істоти, але людина старіє дещо по-іншому: вона переживає значно більше змін. Старість – це не просто поступова біологічна інволюція, це й втрата соціального статусу, який давали здібності, самостійність, фізичні дані. Цитуючи Леві-Строса, де Бовуар згадує, що серед індіанців наміквара ознаки «молодий» та «вродливий» передаються тим самим словом, така ж ситуація – з лексичною одиницею «старий» / «потворний» [13, с. 5], що свідчить про несумісність старості й краси. Існують племена, члени яких ще донедавна вбивали своїх старих родичів, які ставали надто важким тягарем для громади [13, с. 6], що свідчить про їхню маргіналізацію й знецінення їхньої екзистенції. Подібні феномени підтверджують думку дослідниці про те, що старість – це не тільки фізіологічне явище, а й великою мірою соціальний конструкт, адже «у старості, як і у будь-якому іншому віці, статус людини визначається суспільством, до якого вона належить» [13, с. 9].

Т. Коул стверджує, що проблема у поглядах на старіння криється у тому, що геронтологічним працям, виконаним у межах суспільних теорій та медичної практики, бракує екзистенційної перспективи. Втрачається усвідомлення буттєвого значення старості і людей похилого віку як для соціуму, так і для самих себе. Це свідчить про моральну і духовну кризу: літні люди вважають своє існування не цінністю, а обтяжливим клопотом для рідних та близьких, які, власне, часто й самі так думають. Крім того, людей третього віку розглядають і як тягар для держави, яка змушена витратитися на їхнє утримання, – усе це й визначає екзистенційну кризовість старості. Дослідник закидає геронтології звинувачення у потрактуванні пізньої зрілості як різновиду хвороби, яку треба вилікувати, тоді як геронтогенез насправді – складний період життя, який є значущим сам по собі [14, с. 201, 211, 238]. Тож проблема старіння поступово набуває виразного екзистенційного звучання, через що письменники ХХ ст., у працях яких по-новому зазвучала тема цінності людського життя у зв'язку з пережитими потрясіннями початку і середини століття, зокрема двома світовими війнами, не лишаються до неї байдужими.

Також Коул вибудовує своє геронтологічне дослідження на архетипній метафорі життя-подорожі. У старінні він простежує кілька етапів – молодий «третій» літній вік, пізній «четвертий» літній вік та термінальний етап (або «перехід до смерті») [14, с. xviii]. При цьому дослідник спирається не так на науково-медичне потрактування старіння (вивчення соматичних станів), у якому вбачає джерело негативної стереотипізації похилого віку, як на його морально-екзистенційні виміри. Це стає дороговказом для простеження еволюції концепту старості в американському суспільстві колоніального та післяреволюційного періоду.

Старість – це останній етап життя людини, на якому її організм і особистість продовжують змінюватися, адже зміна є одвічним законом життя [20, с. 100], а власне життя є «нестабільною системою, яка постійно втрачає баланс та постійно його відновлює», тоді як «інерція синонімічна смерті та небуттю» [13, с. 11]. Власне, якщо старіння – це також зміни, то технічно ми старіємо від дня нашого народження: наприклад, акомодация ока у людини і сприйняття високих звуків починають погіршуватися з 10 років, а з 12 років слабшає неструктурована пам'ять [13, с. 12]. Розбіжності між фізичними та психічними аспектами розвитку людини існують на всіх етапах онтогенезу. І протягом усього часу свого життя, зокрема і в старості, людина змінюється – це спостереження було зроблене людством давно і стосувалося не тільки фізичних, а й духовних аспектів. Так, ще у Платоновому «Бенкеті» йдеться про те, що «людина, наприклад, від дитинства і до старості вважається тією ж особою, – але ніколи не буває тією самою, хоча і вважається колишньою, вона завжди оновлюється, щось неодмінно втрачаючи, чи то волосся, плоть, кістки, кров або взагалі все тілесне, та й не тільки тілесне, а й те, що належить душі: ні в кого не лишаються незмінними ні його звички й норів, ні погляди, ні бажання, ні радості, ні біди, ні страхи, завжди щось з'являється, а щось втрачається» [7]. Тож старіння – це не тільки втрати і занепад, а й здобутки.

Гуманітарії однастайні в тому, що старість і старіння слід досліджувати як сукупність різноманітних чинників, обумовлених не тільки біологічно чи психологічно, а й культурно [13; 14; 20; 9], оскільки уявлення про «період згасання» значною мірою сформоване самим людством ще в давні часи. Втім справжнім «згасанням» період геронтогенезу став тільки останніми століттями, і значною мірою – через відрив від практичної діяльності. Гіппократ, перетворивши медицину на науку й водночас мистецтво, першим порівняв етапи життя людини з чотирма порами року й уподібнив старість зимі. Свої загальні спостереження про старіння він подав у «Афоризмах», де зазначив, що не слід змінювати звичного способу життя при наближенні літнього віку, зокрема не варто кидати й свій рід занять [13, с. 17]. З його ж висловленнями можна пов'язати і уявлення про старість як поступове згасання, оскільки Гіппократ вважав старіння втрастою «природного жару». Філософ зазначав, що «зменшення тепловіддачі в старості свідчить про зміну процесів обміну (їхнє уповільнення)». Цікаво, що «якщо припустити, що “тепло” синонім “енергії”, а згідно із сучасними теоріями в основі старіння дійсно може лежати погіршення здатності клітини до вироблення енергії внаслідок нагромадження молекулярних ушкоджень, то теоретичні викладки античних філософів виявилися недалекокими від істини» [9, с. 134]. У II ст. н. е. римський медик Гален трактував старість як помежів'я між хворобою та здоров'ям [13, с. 18]. Як і Гіппократ, він радив у пізній зрілості продовжувати повсякденну діяльність. С. де Бовуар відзначає, що європейці дотримувалися цієї поради аж до ХІХ ст.

Гуманітарії з питань старості й старіння починають свої дослідження від часів зародження західної цивілізації (в діакронії). О. Шипілов зазначає, що для **патріархального (архаїчного) суспільства** літня людина «через свою порівняльну перевагу у віці майже автоматично виступає володарем влади/авторитету (auctoritas)» [10]. Фішер відзначає такі важливі особливості старіння у примітивних та доісторичних спільнотах: 1) лише незначна кількість людей доживали до 50 років; 2) ці люди були наділені «авторитетом священного обов'язку» (суспільні звичаї тих часів майже незмінно включали високу повагу до старших); 3) крім ролі «старійшин», літні особи наділялися «містичністю»: вони перебували у стані сну, майже мертві, а оскільки вони не приносили користі суспільному добробуту та не могли доглядати себе, їх часто знищували [20, с. 6–9; 13, с. 102]. Повага до старих членів громади зберігалася, доки вони передавали досвід та набуту мудрість молодшим поколінням, і важливу роль відігравала пам'ять; тоді як стареча деменція «глибоко загрожувала соціальному устрою, залежному від мудрості старійшин» [20, с. 10].

Поступ культури старіння Фішер вбачає у традиціях **давньогрецької** цивілізації та пізньоримської імперії. З розвитком письма зникає необхідність у передаванні знань посередництвом пам'яті старшого покоління. Отже, глибока старість більше не становить загрози соціальному розвитку; крім того, примітивна практика геронтоциду стає забороненою. У східній Європі римляни розробляють систему будинків для заможних старих – герокомії (прототипи сучасних геріатричних закладів), тоді як для літніх рабів і слуг «старість була настільки жорстокою, що передчасна смерть вважалася благословінням» [20, с. 13]. На державному рівні римський сенат (senex – у віці) та спартанська герусія (gera – старий) були двома формами управління, в яких літні діячі керували з використанням свого вікового досвіду і не залишали своїх посад до смерті. Таким чином, в античних містах геронтогенез означав, по суті, «право займати певну посаду» [13, с. 100]. Молодь не допускалася до важливих державних посад з метою збереження усталеного порядку, а «старість вселяє до себе повагу, якщо захищається сама, якщо зберігає свої права, якщо не перейшла ні під чию владу» [10].

Наведемо припущення де Бовуар про асоціацію літнього віку в гомерівських текстах скоріше з поняттями честі та мудрості, ніж з владою (на прикладі образу Нестора). Водночас дослідниця звертає увагу й на висміювання старих дійових осіб, зокрема троянських демогеронтів. Аристотель вважає, що старі гомерівські персонажі (наприклад, Пріам і Нестор) жалюгідні тому, що вони більше не є вправними воїнами, як у молодості [цит. за 29, с. 60]. У творах давніх греків поняття віку несе символічну цінність, а бінарна опозиція молодості / старості співвідноситься з концептуальними структурами – владою / безпомічністю, традиціями / інноваціями, мораллю / корупцією, безглуздістю / мудрістю, діяльністю / спогляданням [17, с. xvii]. Загалом, за Фолкнером, у давньогрецькій літературі тема старості є дуже поширеною, а характер її репрезентацій незмінно похмурий і негативний [17, с. xii]. Дослідник стверджує, що жоден із її важливих представників не оминув цю тему своєю увагою, бодай частково. Фолкнер спостерігає песимізм навіть на рівні мови: так, у репрезентаціях літнього віку в творчості Гомера і Гесіода домінують негативні епітети *ненависний, проклятий, важкий, сумний* [17, с. xii]. Старість займає маргінальне місце у давньогрецькому суспільстві та художній літературі.

З одного боку, в окремих художніх текстах античного періоду літні персонажі відтворювали з шаною і великою повагою (трагедії Есхіла, Софокла, Еврипіда); з іншого – через міжпоколінні конфлікти література була сповнена гострою і гіркою сатиричністю, спрямованою на літніх осіб, репрезентованих як порочних тиранів (комедії Аристофана й Плавта). Та навіть у негативному відтворенні геронтогенезу Фішер вбачає вияви шани, оскільки «сатиру зрідка використовують проти слабких; її сила виходить з піднесення її об'єкта» [20, с. 16]. Полярність у ставленні до літнього віку присутня у драмах Есхіла «Агамемнон» та «Перси»; трагедії Софокла «Едів в Колоні»; драмах Еврипіда «Алкеста», «Гекаба» та «Троянки». На думку де Бовуар, перші трагіки наділяють своїх старців надлюдськими величчю та гідністю в поєднанні з гіркою журбою через усвідомлення невблаганності фатуму, що надає їм майже релігійної святості. Еврипід же конструює своїх літніх дійових осіб безнадійно песимістичними [13, с. 104]. Антична комедія і зовсім стигматизує старіння: літні персонажі мають другорядні ролі в комедіях Аристофана («Арахнянки», «Хмари»,

«Оси», «Лісістрата», «Плутос», «Жінки в народних зборах»), утілюючи «гріхи й дурощі пізньої зрілості». Старість у згаданих вище творах є приводом для знущань. За допомогою психоаналізу де Бовуар припускає, чому геронториси фізичної слабкості й розпусти наводнювали античну комедію: «Комплекс кастрації не можна розв'язати повністю, адже для зрілого чоловіка вигляд немічного старого викликає занепокоєння щодо власної потенції. У цьому старому він ненавидить власне майбутнє, заперечуючи його сміхом – так він легко переконує себе, що ніколи не стане подібною гротескною фігурою на сцені» [13, с. 107]. Не менш жорстокі (різкі, категоричні) репрезентації геронтогенезу сповнюють комедії Менандра. На прикладі двох полярних (по-театральному стереотипних) старих драматург моделює варіанти міжпоколінневих конфліктів у «Самії». Продовжуючи розвивати «чорнобілий» (схематичний, в кращих традиціях Аристофана) образ літнього чоловіка, Менандр наділяє своїх старших дійових осіб мудрістю та добротою [13, с. 108].

Античні філософи замислювалися про старість і старіння, інколи висновуючи полярні ідеї. Якщо автор «Держави» через досвід Кефала репрезентує процес старіння як час спокою й звільнення від пристрастей попередніх вікових етапів, підносячи асексуальність пізньої зрілості як перевагу, то Аристотель висловлює інші думки з цього приводу у «Риториці»: слід уникати фізичної інволюції задля збереження щастя у старості. У розділі «Риси характеру, властиві старості» переваги геронтогенезу, які підносить Платон, Аристотель пояснює розчаруваннями літньої людини впродовж життєвого шляху, та вважає скоріше недоліками. У «Нікомаховій етиці» філософ ставить старіння та смерть в один семантичний ряд та відносить до речей, які відбуваються з людиною несамохіть, незалежно від її волі, відмовляє старим людям у дружбі, оскільки літні люди не приносять насолоди, і взагалі старість робить людей скупими, хоча і стверджує, що «всякому старшому виявляють шану по його віку, встаючи йому назустріч, усаджуючи його за стіл і таке інше» [0]. Х. Смолл висновує, що цим твором давньогрецький філософ маніфестує «звичайне, все ще незмінне уявлення про старість з точки зору етики, в якій довголіття менш за все пов'язано зі щастям, а здебільшого є початком трагедії» [29, с. 67].

В Римській імперії шану мали лише заможні літні римляни, чия приватна власність гарантувалася законом [13, с. 113]. Важливою філософською працею доби є «Діалог про старість» (Катон Старший) Цицерона, в якій автор підносить значущість геронтогенезу в житті людини та політичну мудрість й цінність для суспільства старших громадян. Плавтівський геронтопортрет старого, позачинений від давніх греків під іменем Каснера або Паппуса, є завжди посміховиськом як у себе вдома, так і серед сусідів («Віслюки», «Касіна», «Купець», «Сестри Вакхіди»). Водночас Плавт створює низку доброзичливих старих дійових осіб (Евкліон у «Скарбі», Періплектомен у «Хвальковитому воїні» та ін.). Драматургія Плавта й Теренція («Андріанка», «Брати», «Форміон») утворює повагу до літнього віку в тому випадку, якщо старі дійові особи не зловживають своїм авторитетом задля вдоволення власних пороків [13, с. 117].

На формування культурно-історичного тла **Середніх віків** у сприйнятті старіння вплинуло вторгнення варварів у Західно-Римську імперію та становлення світової релігії християнства. Перший чинник імплементавав міжпоколінніві конфлікти, переможцями яких ставали молодші генерації, підносячи таким чином культ молоді. З одного боку, значною заслугою християнської церкви були розбудови притулків і лікарень та запровадження милостині, чим користалися літні мешканці Європи. З іншого боку, хоча християнські служителі і спиралися на заповіді Закону Божого, зокрема шанування батьків, утім аскетичний та доволі фанатичний дух доби Середньовіччя не сприяв формуванню культу сім'ї [13, с. 126]. Крім того, ідея скидання з престолу як символічне передавання влади від батька до сина, що лежить в основі християнської ідеології, посилила міжпоколіннєве непорозуміння. Тоді як концепція Священної Трійці виявилася занадто складною для пересічних парафіян у середньовіччі, у взаємовідносинах Бога-Отця та Бога-Сина зрозумілим став образ Ісуса Христа, який згодом набув верховної влади, що помітно в образотворчому мистецтві та церковно-повчальній літературі [13, с. 133–134].

В. Робак доводить, що, на відміну від ставлення до пізньої зрілості в античності, представники старшого віку в період Середньовіччя зневажалися: «переваги старості в епоху жорстокості та насильства нічого не значили. Соціально значущими стали інші статусні ха-

рактеристики – передусім багатство, походження. У суспільному житті тієї епохи старша вікова когорта людей практично була непомітною. Про них важко знайти згадку у джерелах того часу, вони не розглядалися як окрема соціальна група. У соціальній ієрархії вони перебували на самому дні, а з точки зору права не мали жодних привілеїв. Хоча старші люди стояли на чолі духовенства, Церква трактувала їх суворо» [7, с. 76].

Отже, під час раннього періоду Середньовіччя старі були майже повністю виключені з громадського життя [13, с. 127]. З 1000 р. у жестах (фр. *chansons de geste*) та придворних романах відсутні будь-які ознаки старіння: хоча їхні персонажі довгожителі, роки ніяк на них не впливають (наприклад, королю Артуру більше 100, вік Ланселота, Гвіневри і Гавейна коливається між 60 та 80 роками). Додамо, що, за де Бовуар, схожа тенденція ігнорування старіння існує у текстах трилерів та коміксів ХХ ст. На прикладі іспанського героїчного епосу («Пісня про Мого Сіда») дослідниця висноує, що героїзм дійових осіб був доступний молоді, тоді як літні персонажі були усунуті від активних дій. Більше того, у західній культурі стає популярною легенда про короля Ліра (протосюжет шекспірівської трагедії), яка відображала реальний стан речей у міжпоколінній взаємодії – спадкоємці часто зневажливо ставилися до позбавленого статків батька [13, с. 131].

Від часів античної геріатрії не надто цікавила мислителів. Фішер припускає, що за часів Середньовіччя досвід старіння в Європі зазнав змін, зокрема середня тривалість життя дещо знизилася [20, с. 17]. То були часи переважно молоді, а процеси старіння відбувалися надто швидко. У поезії вагантів та голіардів виразно лунають мотиви *carpe diem* та страху старіння у таких рядках збірки «Карміни Бурани»: «Школяр іде на хитрощі... / Не так було в минулому, / Яке давно забули ми: / Тоді ми не лінилися – / Аж до сивин училися... / Що вчителі теперішні – / Пташата неоперені, / Сліпих ведуть сліпенькії...» (Занепад освіченості); «Серце слабне, кров не грає, / Минаються радощі: / Старість люта нас лякає / І хвороби старості» [6, с. 388–389]. Ф. Арьєс посилається на геронтопортрет відрадливого старого покрученого горбуна з жовтими поодинокими зубами, змальованого французьким поетом Е. Дешаном (XIV ст.): «Запахи гниття пронизують його ослабле тіло, яке нездатне більше їх стримати. Такі ознаки навислої смерті» [1]. Інші ознаки старіння присутні в поезії Ф. Війона, зокрема у «Скарзі красуні зброярки», стара героїня якої гірко оплакує молодість, ледве утримуючись від самогубства: сиве волосся, гнилі зуби, зморшки, згаслий погляд, обвисле тіло (розділ «Іконографія *masabre*»).

Та попри це авторитет геронтократії підтримувався християнською церквою на чолі з інститутом папства. Подібно до античності у середньовіччі шанувалися лише представники еліти у літньому віці. Схоласти середньовіччя, трактуючи людське життя як серію короткочасних етапів, більше цікавилися проблемами вічності, а не питаннями довголіття [14, с. 33]. У цей час захоплюються паломництвами, що породжує метафору життя-мандрівки: фізичної і духовної. У цей період концепт часу набуває дедалі чіткіших обрисів. З'являються перші механічні годинники, інстальовані у церквах та ратушах для точного вимірювання часу, що було необхідно для здійснення торговельних угод: раніше аморфні уявлення про час почали набувати конкретики. Його символи у пізній середньовічній іконографії асоціювалися зі смертю, занепадом та крахом (наприклад, фігури Батька-Часу чи Женця-Часу у слов'янській міфології мали вигляд скелета з косою або старого з книгою [1]).

У літературі пізнього середньовіччя відчутне протиставлення мудрої старості наївності дитинства та прагнення «представників молодшого віку досягти духовного стану літніх людей» [14, с. 8]. Прочитуємо таке ідеологічне потрактування літнього віку в трактаті Данте «*Convivio*», що являє собою своєрідний діалог із «*De Senectute*» Цицерона. Це світовідчуття різко контрастує з ейджистськими стереотипами сьогодення, коли імітація старшими людьми поведінкових моделей молодших вікових груп нав'язується культурою. Додамо, що за часів середньовіччя геронтогенез почали усвідомлювати як «специфічний період людського буття, коли людина відходить від активної діяльності і їй має бути забезпечений належний догляд» на основі професійних об'єднань та за допомогою церкви [7, с. 75–76].

До середини XVI ст. жінки були відсутні як у філософських роздумах, так і на зображеннях середньовічної іконографіки [14, с. 26]. Аксиомою стає твердження, що зовнішня краса прирівнюється до краси духовної, внутрішньої, а тому літня жінка мала залишатися максимально невидимою у суспільстві, аби не привертати увагу до своєї «потворності».

Хоча за часів раннього **Відродження** інтерес до геріатрії дещо посилюється, питання старості та старіння обходять мовчанням упродовж XIV–XV ст. Пізня зрілість згадується у в'язці зі смертю: так, у праці Ж. Жерсона надаються інструкції літній людині при підготовці до останнього часу [13, с. 141]. Люка Демонтіс досліджує міфи безсмертя та довголіття, популярні ще за часів античності та Середньовіччя: зокрема мапу Волспергера (1448) із зображенням острова в Атлантичному океані, де наче не було старіння і смерті, та «фонтан молодості». Міфи про недсяжні для більшості європейців місця підтримували віру у довголіття та стимулювали спроби запобігання хворобам, пов'язаним з віком [16]. Водночас Демонтіс наводить дані пізньосередньовічних та ренесансних трактатів (А. де Вілланова – 1544, Л. Корнаро – 1558, Р. Бейкон – 1683), автори яких досліджували механізми старіння та шукали наукових методів збільшення тривалості життя [15]. Трактат св. Роберто Белларміна «Про мистецтво благої смерті» (1620) наводить Ф. Арьеса на такі висновки: «Минули часи могутніх старців з білосніжними бородами, як описують Карла Великого епічні поети, людей похилого віку, які розсікали своїм мечем ворогів надвоє, й були на чолі великих армій або мудро вершили правосуддя. Перед нами епоха гравюр «Сходи життя», де останні яруси зайняті відразливими розвалинами, немічними, поснулими, які впали у дитинство. Хворий лежить у ліжку. Він ось-ось помре, і, проте, нічого особливого в цей момент не відбувається, нічого, що нагадувало б великі драми, в кімнаті вмираючого в трактатах artes moriendi XV ст.» [1].

Якщо життєвий цикл у Середньовіччі уявляли у формі кола, то від XVI ст. провідною його метафорою стала піраміда або сходи, що ведуть нагору у центрі, а далі спадають. Так, німецький драматург П. Генгенбах у п'єсі «Десять вікових етапів» (1515) показав життя людини у вигляді кар'єрних сходів, кожна сходинка яких регламентована чеснотами та недоліками. Тож поступово формувалася нова когнітивна мапа життєвого курсу людини: «Час набуває нового, більш проникливого значення... акцент робиться на здоров'ї та контролі тіла» [14, с. 23]. Образ сходів, які підіймаються та спадають, виник на ідеях гріховності, мінливості та швидкоплинності, одночасно створює ілюзію довголіття та впорядкованості життєвих етапів [14, с. 26]. Таким чином, цей мотив трансформує відчуття збентеження та дезінтеграції, властиві віковій ідеології XVI та початку XVII ст. Новий погляд на ієрархію вікових етапів, зокрема на пізню зрілість, пропонує ідеал визначеності та безпечного плину життя. В художніх текстах Дж. Боккаччо і Дж. Чосера з можновладними й безглуздими похилими рогоносцями, поезії Війона з потворними літніми чоловіками, комедії дель арте зі старим Панталоне, спостерігаємо наслідування традицій давньоримської сатири. До цієї групи текстів реалістично-песимістичного відтворення ренесансного геронтогенезу де Бовуар додає популярну легенду про Велізарія, якого було позбавлено статків та осліплено у старості (насправді цей візантійський полководець до смерті залишався зрячим). Легенда про нього уособлювала нещастя дуже пізньої зрілості, сповненої залежності, немічності та страждань. За часів античності та середньовіччя сформувався «містичний зв'язок між старістю та сліпотою», в якому незрячість символізувала розсупільнення. До того ж через катаракти та відсутність офтальмології багато старших людей насправді були сліпими [13, с. 144]. У негативному руслі репрезентують геронтогенез поети XV–XVI ст., не приховуючи відрази перед фізіологією старості: акцентувалися зів'ялість, руйнівні наслідки хвороби або безсоння, поодинокі зуби, задишка. За Арьесом, на тогочасних поетів впливала епоха з «більш жорстокою і більш реалістичною уявою розкладання трупів або всього нищого, що знаходиться всередині людського тіла» [1].

У цей же час у збірці «Приватні бесіди» Еразм Роттердамський за допомогою полілогічної нарації викладає свої погляди на старіння обох статей. Гуманіст розглядає геронтогенез із середини (в першу чергу як стан душі Глікіона), а не зовні (фізіологічні вирази у незадоволеного Полігама). Вчений конструює ідеальний геронтопортрет в образі Глікіона, який дотримується помірності в старості та виглядає дещо молодше за своїх однолітків (Євсевія, Пампіра та Полігама). У художніх репрезентаціях старіння особливому зневаженню піддавалися літні жіночі персонажі, починаючи з титульної дійової особи драматизованої новели «Селестіна» (Ф. де Рохаса). Вперше протагоністом літературного твору виступає літня жінка (звідня й колишня повія), уособлюючи прагматизм, скупість, хтивість, розрахунок – негативні риси, якими часто необґрунтовано наділяють пізню зрілість.

Попри цей комплекс характеристик Селестіна демонструє активну стратегію старіння, хоча її доля обривається трагічно. У вірші Ж. дю Белле «L'Antérotique de la vieille et de la jeune» поет нищівно критикує колишню брудну й хтиву повію, яка лицемірно демонструє крайню побожність, вводячи бінарну опозицію молодості / старості, яку підхоплюють сучасники поета – А. д'Обіньє, К. Маро, Ф. Депорта. Єдиним захисником літнього жіноцтва у Відродженні де Бовуар вважає П. Брантома, який в автобіографічній книзі «Життя галантних дам» стверджує любовні втіхи у пізній зрілості, оскільки старші жінки ще можуть залишатися прекрасними та коханими і після 70-річного рубежу [13, с. 151].

В італійській комедія дель арте утверджуються такі стереотипи літніх дійових осіб: Панталоне, завжди закоханий, його друг Лікар, йолоп, та стара звідниця (Н. Мак'явеллі, Рудзанте). П'єси XVI ст. висміювали нуворишів, зокрема тенденцію останніх «купляти» собі молодих дружин: гіпертрофовані й карикатурні образи старих були безпосередньою реакцією глядацької аудиторії та драматургів, чиї численні твори з варіаціями наведених вище персонажів користувалися великою популярністю.

Підбиваючи підсумок у ставленні західної цивілізації до геронтогенезу й старіння, де Бовуар доводить: «стара людина не була справжньою людиною, власне людиною, а радше людською межею; вона перебувала на периферії людського стану; вона не була визнана у самій собі» [13, с. 163]. При вивченні пізньої зрілості історичних осіб Англії і літературних персонажів британських письменників на зламі XVI–XVII ст. К. Мартін висновує, що процеси старіння в той час усвідомлювали на індивідуальному та колективному рівнях. Більше того, вівся супротив проти індивідуальних соматичних трансформацій, проти суспільних переконань, що старість апіорі означає втрату фізичних і розумових здібностей, проти вимог «розсуспільнення» літніх англійців із дотриманням пристойної поведінки. Будь-які спроби старших людей ігнорувати вимоги часу сприймалися з презирством і висміюванням [24]. Драма епохи Реставрації та елизаветинського театру засвідчує цю тенденцію п'єсами Дж. Чапмена «Сліпий жебрак з Олександрії», Дж. Марстона «Незадоволений», Т. Міддлтона «Спіймати старого», Б. Джонсона «Вольпоне або Лис», «Варфоломій в ярмарок», В. Шекспіра «Венеціанський купець», К. Марлоу «Мальтійський єврей» тощо.

Винятком з цієї ситуації на межі XVI–XVII ст. стала шекспірівська трагедія «Король Лір». Х. Сміт доречно наводить наукову працю сучасника Шекспіра Андреаса Лаурентіса «Міркування про збереження зору: хвороби меланхоліків; інфлюенція і старість», яка демонструє інноваційне для свого часу розуміння старіння як гетерогенного процесу, схоже на сучасні геронтологічні інтерпретації літнього віку [31, с. 235]. І хоча Бард неодноразово створював шляхетні геронтопортрети у своїх драматичних текстах (Джон Гонт у «Річарді II», королева Маргарита у «Річарді III»), лише у «Королі Лірі» літній герой стає центральним персонажем, який уособлює людяність та «весь абсурдний жах нашого існування» [13, с. 165]. Де Бовуар вбачає типологічну паралель між трагедіями Софокла та Шекспіра у мотивах блукання-поневір'яння (зокрема й ментального), що ще рельєфніше конструює іншність старих Едіпа у Колоні, Глостера та Ліра в англійському степу, та божевілля, яке античність та Середньовіччя наділяли сакральними й пророчими якостями [13, с. 166]. Оскільки кожне гуманітарне (і деякі медичні) дослідження старіння й літнього віку так чи інакше апелює до шекспірівської трагедії, формуючи значне інформаційне поле, окреслимо деякі проблеми геронтогенезу, розроблені британським драматургом. З точки зору геронтосоціології трагедія В. Шекспіра «Король Лір» постає у ракурсі міжпоколінневого конфлікту як проблемно-семантичного аспекту вікової динаміки дискурсу старіння. Геронтоперсонажі доби Відродження (власне король та граф Глостер) репрезентовані амбівалентно, через що і виникає прірва між поколіннями у двох сюжетних лініях. У контексті міфологічної критики динаміка старіння (драматичної еволюції) дозволяє говорити про появу в обох персонажів геронторис архетипу мудрого старого у фіналі трагедії. Можливість гармонізації стосунків між поколіннями вбачається у застосуванні Шекспіром персонажів-медіаторів (зокрема Едгара), що спостерігаємо у подальшій історії європейської та американської літератури у творах із проблемами літніх батьків та їхніх дорослих дітей.

У XVII ст. політична і державна влада в Західній Європі перебувала в руках молоді (за винятком правління Луї XIV та інституту папства). Цей час був надзвичайно важкий для літніх людей: на 40-річних дивилися як на престарілих, а для 50-річних не було місця у

соціумі [13, с. 167–168]. Прочитуючи Лафонтена, Ф. Арьєс викриває жорстоке ставлення тогочасного суспільства до старших людей, які прагнули довгого життя: «Найбільше схожий на мерця більше всіх не хоче вмирати» [1]. Особливо потерпали літні жінки – в художній літературі Ф. Кеведо глузував з відьом, економок та дуеній, образи яких уособлювали для іспанця старість. У французькому театрі Ж.-Ж. Мольєр наслідував традиції Теренція й Плавта, акцентуючи міжпоколіннєві конфлікти при конструюванні образів старих дійових осіб: Сганарель у «Шлюбі з примусу», Герон у «Витівках Скапена», Гарпагон у «Скнарі» постають недовірливими й нерозумними, кмітливими й довірливими, заляканими й боязкими літніми чоловіками.

У той же час П. Корнель конструює піднесені літні персонажі у своїй творчості («Сід», «Горацій», «Пулхерія»). Драматург не просто лобіює гідне місце літній людині в сучасному йому суспільстві, а «вимагає право на любов до старіючої особи» [13, с. 173]. П'єси П. Корнеля, ідеї Ш. Сент-Евремона, поезія Ф. Мейнарда вперше репрезентують доволі вишуканий образ літнього чоловіка у літературі XVII ст.

Пуританство відіграє важливу роль у шанобливому ставленні до літнього віку в XVII ст. Особливе піднесення літнього віку має місце в колоніальній Америці та згодом новоутвореній незалежній державі. Д. Фішер стверджує, що серед колоністів до 65-річного віку доживали лише 2 відсотки населення, тоді як у другій половині XX ст. цей віковий рубіж долає понад 20 відсотків американців. Дослідник наводить чимало дидактичної літератури (переважно проповідей), покликаної пояснити ставлення до старшого віку, найвідомішими авторами якої є Інкріз та Коттон Мезери, Дж. Ортон та ін. [20, с. 29]. Від молоді очікувалися повага, шана, зобов'язання, поклоніння та благоговіння; від американців старшого віку чекають поблажливості до молоді. Художні репрезентації цього Фішер знаходить у текстах пуританського характеру, наприклад, поезії Енн Бредстріт («Споглядання», 1678). Пізня зрілість символізувала для пуритан Божий дар та була особливим знаком. І старість була знаком обраних [20, с. 33]. Якщо ж американець помирав передчасно, його було автоматично віднесено до категорії грішників. Однак містичність літнього віку (присутня ще в доісторичних суспільствах) мала і зворотний бік: так, відьмацтво асоціювалося переважно зі старістю та жінками. Та попри цей бік пуритани щиро підносили літній вік: «У наші світські часи ми кажемо, що Бог схожий на старого чоловіка; пуритани казали, що старі чоловіки схожі на Бога» [20, с. 35]. Ще одним цікавим прикладом пуританської вікової іконографіки є образ ангела за подобою 70-річного чоловіка [20, с. 33]. Фішер стверджує, що повага до старості зберігалася і певний період часу після Війни за незалежність. Одним з очевидних виявів шани було відведення найкращих місць під час церковних богослужінь не найбагатшим або найвідомішим прихожанам, а найстарішим. Церковні старійшини та директори шкіл виконували свої обов'язки до останнього дня. На прикладі кар'єрних шляхів таких пуританських діячів, як Дж. Вінтроп, В. Бредфорд, Р. Вільямс та В. Бірд Фішер доводить, що пізня зрілість відкривала шлях до політичної влади [20, с. 48].

Водночас піднесення літнього віку було примусовим з економічних причин. Міжпоколіннєві конфлікти виникали через володіння земельними ресурсами, що гарантувало старшим американцям силу та владу [20, с. 52]. Подібну тенденцію спостерігає й Ф. Арьєс: «В урбанізованому і осілому світі XV–XVII ст. люди років 50, що вважалися тоді старими, намагалися якомога довше зберігати економічну активність і тримати управління своїм майном у власних руках» [1]. У XVII ст. літні американці майже ніколи не жили на самоті. Традиційна сім'я налічувала три покоління, і саме молодші залежали від найстаріших, а не навпаки [20, с. 56]. Таким чином, повноваження та привілеї старших генерацій були міцно закріплені у суспільстві. Шанування літнього віку, таким чином, створювало суспільну безперервність, стабільність, баланс і порядок [20, с. 58–59].

Не існувало поняття «виходу на пенсію» у літньому віці, адже старші люди через виснажливу працю просто не доживали до «пенсії». Правило «старша людина означало краща, а найстаріша – найкраща» [20, с. 60] розповсюджувалося лише на соціальний прошарок заможних пуритан. Фішер констатує той факт, що неможливі старі американці, зокрема овдовілі жінки, зазнавали презирства з боку суспільства. У XVII ст. фізичний стан багатьох американців у старості був відзначений хворобами. Утім вони найбільше страждали духовно, ніж фізично, часто через відчуття самотності [20, с. 68]. Попри це від них очікували

енергійності та активності, зокрема в громаді. Оскільки молоді не дозволяли займати керівні посади (а літнім громадянам їх залишати), у суспільстві назрівали обурення та ворожість, формуючи відкриті міжпоколінні конфлікти [20, с. 69]. Тим часом соціальне обурення знаходило вихід у театральних виставах британських драматургів у себе на батьківщині та в Америці: в комедіях періоду Реставрації «дратівлива старість» була об'єктом гострої сатири, подібно до п'єс Аристофана та Плавта в античності. Геронтогенез у творах Дж. Ванбру «Скривджена дружина», В. Вічерлі «Кохання у лісі», В. Конгрива «Старий холостяк», комедіях Афри Бенн демонструє неприховані ейджистські стереотипи – експлуатацію молодих людей багатими, жадібними, розпусними й безсоромними скнарами. Ці імпліковані атаки на літній вік (за Фішером, глузування є формою люті [20, с. 70]) існували тривалий час поруч із формальним піднесенням старших членів громади. У ранньоамериканській культурі тема старого скнари була одним із популярних і рекурентних мотивів. У спілкуванні з молоддю літні американці відчували емоційну дистанцію. Відкрита ворожість була заборонена, однак і теплі почуття не заохочувалися. У XVII ст. старі американці часто скаржилися, що почували себе чужинцями у власній громаді, вигнанцями власного часу [20, с. 72]. Старіння в пуританській Америці було сповнене душевного болю. Фішер вбачає іронію в тому, що «надзвичайна соціальна сила літніх громадян супроводжувалася нищівною психічною слабкістю. Старість була піднесена законом і звичаєм, але уражена у самісіньке серце» [20, с. 73]. Ця амбівалентність зберігалася впродовж наступних двох століть. Водночас Війна за незалежність принесла зміни до пуританського піднесення літнього віку, випустивши зі скриньки Пандори міжпоколінні конфлікти, спричинені питаннями влади і незалежності.

У Новому Світі життєвий цикл колоніального періоду визначає сформована в середньовічній Європі метафора подорожі відкриття або духовного паломництва [14, с. 34]. Коріння набожності пуритан Е. Елліотт вбачає у новоанглійському кальвінізмі, побудованому на принципах «єдності, тяжкої праці та самозречення», поєднанні віри та оптимізму [5, с. 244, 257]. Т. Денисова, окреслюючи коло засадничих ідей пуританської традиції США, зазначає: «Чітка релігійна ідеологема визначила спіритуалістичну тональність всієї, навіть найпрактичнішої діяльності колоністів, виокреслила низку провідних, визначальних для становлення громади-нації-держави параметрів. Комплекс пуританства служив водночас і релігійним (теософським) ядром, і організатором соціокультурної історико-політичної його оболонки» [4, с. 37].

Очевидно, що життєвий шлях, як і духовне паломництво пуританина, були чітко детерміновані церквою. Оскільки кінцевою метою життєвої подорожі була підготовка до смерті та зустріч із Всевишнім, то літній вік здебільшого трактували як знак обраних [14, с. 38]. Віруючі пуритани продовжували розвиватися навіть у пізній зрілості, адже релігійні постулати створювали сприятливі умови для реалізації духовних та емоційних потреб літнього населення. Крім Біблії, яка була «взірцем для структурування життя в усіх його різновидах» [4, с. 37], Т.Р. Коул говорить про популярність серед пуритан роману-алегорії «Подорож палігрима» (1678) Джона Баньяна. З точки зору динаміки старіння важливою є друга частина книги «Христіана та її діти» (1684), головна героїня якої завершує своє паломництво у літньому віці. Показ геронтогенезу витриманий у дусі пуританської парадигми суперечності духу й тіла: Христіана уособлює водночас фізіологічні обмеження та духовне зростання старості. Надалі, як зазначив Т. Коул, відокремлення емоційного розвитку від інволюційних змін стане нормою у протестантській Америці [14, с. 47], зумовлюючи ейджистську стереотипізацію.

Хоч пуритани сприймали старіння як «священне паломництво до Бога» й шанували літніх людей, старість проте не гарантувала поваги, влади або благополуччя, особливо для жінок, яких у старості часто зневажали, оскільки «відокремлення духовного зростання від фізичного старіння набуло поширення в протестантській Америці» [14, с. 47–49]. Запорукою щасливої старості вважалася незалежність літніх батьків від дорослих дітей: багатодітні родини перших поселенців мали достатньо території для окремого проживання. Водночас вони зберігали тісний зв'язок з родинами своїх дітей і онуками. Самотніх літніх батьків не залишали самих по собі: вони отримували соціальні виплати і мали певні громадські обов'язки [14, с. 51]. Високого статусу набули забезпечені вдови, тривалість життя яких значно перевищувала тривалість життя чоловіків.

Поліпшення гігієни у XVIII ст. привело до збільшення та омолодження населення і подовження тривалості життя по всій Європі: все більше європейців доживали до 80-річних та

навіть 100-річних ювілеїв [13, с. 180]. Це сприяло активній динаміці старіння – відвідування літніми людьми громадських заходів, театральних вистав, художніх салонів. Так, зростаючий середній клас забезпечив себе ідеологією, яка надавала більшу цінність старості [13, с. 182]. Формується новий тип літнього європейця – купця, «друга людства», «шукача пригод», «мирного героя з палицею замість меча», який живе спокійним сільським життям та понад усе цінує моральні принципи [13, с. 182]. Наприклад, в Італії роль купецького стану була провідною попри той факт, що політичну владу утримувала аристократія. Купець символізував втілення здорового глузду, прямолінійності та чесності [13, с. 188]. Бовуар вважає XVIII ст. епохою відкриттів часу й простору, а не лише цивілізованої дорослої людини: європейці середнього віку впізнавали себе у старих, якими вони самі мали стати одного дня. У пізній зрілості голова родини продовжував контролювати своє майно, насолоджуючись стабільним економічним становищем.

К. Густафсон стверджує, що у XVIII ст. вік здебільшого вважався радше фізіологічною реальністю, ніж соціальним конструктом [22, с. 528]. У першу чергу, це стосувалося літніх жінок, які у старості, як правило, переживали чоловіків: «зовнішність старіючих жінок оцінювали на порядок пристрасніше» [22, с. 531]. Наприклад, в Англії основними маркерами геронтогенезу впродовж століття були стан здоров'я та зовнішність літньої людини [22, с. 531]. Не дивно, що акцент на соматичні прикмети призводить до стигматизації старіння. За Густафсон, літні літературні персонажі доби (наприклад, мадам Дюваль у романі Ф. Берні «Евеліна») піддаються насмішкам саме через вікову приналежність, хоча вони були б ідентифіковані в сучасній науці про літературу як дійові особи середнього віку [22, с. 534].

У французькому театрі викристалізовується інший образ літньої людини. У деяких п'єсах П. Бомарше діють старі чоловічі персонажі, наділені внутрішніми пристрастями, що дивує їхнє оточення [13, с. 185]. Утім у «Севільському цирюльнику» Бартоло є стереотипним закоханим подібно до мольєрівських стариганів. В італійському театрі образ Панталоне, який у XVI та XVII ст. традиційно зображувався відразливим і хтивим купцем, зазнав значних трансформацій. Хоча у своїй ранній творчості К. Гольдоні наслідував традиції комедії дель арте і його версії Панталоне були вкрай непривабливі, у творах зрілого періоду драматург репрезентує літні чоловічі образи з великою повагою (однак не без іронії) [13, с. 188]. Так, відомий з часів Дж. Чосера персонаж заможного літнього купця набув ще більшої популярності – оточуючі дедалі більше його поважали, чим старішим він ставав. Проте у низці провідних художніх творів доби є сумні репрезентації старіння та літнього віку. Так, у трагедії «Фауст» Гете конструє літній вік незначним і байдужим періодом життя, повним розчарувань. У романістичній Дж. Свіфта формується найжорстокіший геронтопортрет доби: старіння безсмертних струльдбругів є викликом просвітницькій вірі у прогрес та розум. Доречною здається паралель, проведена де Бовуар, між жахливою картиною геронтогенезу вічних лагнежців та пізньою зрілістю власне Свіфта, сповненої страждань через катастрофічний фізичний та емоційний стан письменника [13, с. 189].

У Сполучених Штатах Д. Фішер відзначає період з **1770** по **1820** рр. як революційний у контексті динаміки старіння. Перші сигнали з'являються вже у середині XVIII ст.: так, місця у церквах не відводили найстарішим прихожанам, а продавали з аукціону, підносячи капітал, а не плюралістичну систему цінностей. За цей 50-річний проміжок американської історії влада вперше висуває вимогу виходу на пенсію державним службовцям у визначеному віці (наприклад, головам судової присутності у 70 років [20, с. 80]). Виникає проблема визначення віку, адже в пуританській Америці громадяни здебільшого не знали власного віку або прагнули представляти себе старішими, ніж були насправді, на відміну від американців XIX і XX ст. [20, с. 84]. Вияви цього закодовані в одязі: у XVII–XVIII ст. моду літніх громадян намагалася імітувати молодь. Білі перуки (під сивину), сюртуки з вузькими й покатыми плечима та надмірно розширеними талією й стегнами мали створювати враження людини, схилої багатьох років. Цей тренд, що лестив пізній зрілості, змінився на зовсім протилежну тенденцію на початку XIX ст. Крій одягу повужчав, були популярні корсети як для жінок, так і для чоловіків [20, с. 87]. Важливу відмінність від пуританського піднесення літнього віку спостерігаємо в мові – з втратою поважності свого статусу старші американці почали зазнавати ще більшої вербальної зневаги. Так, старець, що в шекспірівському вокабулярі мав значення «благородна стара людина», в XIX ст. вживається негативно (табл. 1).

Таблиця 1

Номінація людей літнього віку в англійській мові до XIX і в XIX ст.

Оксфордський словник англійської мови (до XIX ст.)	Український переклад	Оксфордський словник англійської мови (XIX ст.)	Український переклад
Greybeard = honorable old man	Старець	Negative connotation	Негативне значення
Greybeard counsell = wisdom	Рада старійшин	Negative connotation	Негативне значення
Old guard (1815) = descriptive phrase worn as a decoration	Елітні військові формування ветеранів	Old guard (1880) = reactionary, corrupt and aged politicians	«Стара гвардія», впливова група людей консервативних поглядів
Superannuated = refers to people of various ages who were disqualified from some particular service or activity by reason of their age: maids in their 40s, courtiers in their 20s, teen boys who had passed the age for school admission	Звільнений, виключений зі школи як переросток	Superannuated = refers to men and women in their 60s and implies a kind of generalized competence	Звільнений у зв'язку з літнім віком, застарілий
Beldam = an honorable title for grandmother (XVIII ст.)	Почесний титул бабусі	Beldam = a pejorative term meaning hag or virago	Принизливе звернення на кшталт «карга» або «мегера»

З'являються нові лексичні одиниці для знуцання над геронтогенезом: «codger» (ексцентричний старий, скнара), «old cornstalk» (старий невдаха), «old goat» (старий розпусник), «fuddy-duddy» (буркотун, критикан), «granny» (німецький старий), «tummy» (потворний старий), «geezer» (хрич, дідуган), «goose» (дурний старий), «galoot» (старий незграба), «bottle-nose» (старий пияка), «backnumber» (ретроград, відсталий). Водночас зникають такі номінації «progenitor» (родоначальник), «grandame» пращур по жіночій лінії, «grandsire» пращур по чоловічій лінії, «forefather» праотець (засновник роду) тощо [20, с. 92].

XIX ст. стало плідною ерою для наукового розроблення теми старості й процесів старіння, і поруч з вивченням медичних аспектів почали з'являтися дослідження гуманітарного профілю, які вже на початку XX ст. сформувалися у трьох напрямках – біології, психології та соціології. У цей час було підмічено, що якщо підвищений кров'яний тиск небезпечний для середнього віку, то для літніх людей це переважно безпечно; люди старшого віку легше переносять інфекцію, ніж молодь; спростований діагноз «смерть від старості» – літні люди помирають від хронічних захворювань [13, с. 28]. В усіх європейських країнах мав місце надзвичайно великий приріст населення, у тому числі й літнього. Крім того, стали розрізняти хронологічний (паспортний) та біологічний вік людини; виявили, що на старіння впливає низка чинників: стан здоров'я, спадковість, довкілля, емоційні стани, колишні погані звички та рівень життя.

Через промислову революцію, урбанізацію та формування пролетаріату [13, с. 192] становище літніх робітників стає катастрофічним, оскільки вони не можуть пристосуватися й впоратися з пришвидшеним ритмом праці. Науковці (Бовуар, Коул, Фішер) відзначають значне зростання старих волоцюг і жебраків та загалом знедолених людей похилого віку (Англія, Франція). Подібно до короля Ліра з однойменної трагедії, фізично ослабленим батькам доводилося віддавати капітал дітям, а останні утримували їх, знущаючись, упродовж [13, с. 194]. Є чимало прикладів художнього відтворення цього мотиву у французькій літературі: «Eusèbe Lombard» А. Тер'є, «Autour du clocher» Г. Февре та Л. Депреза, «L'Aveugle» Р. Мезруа, «Le Père Amable» Г. Мопассана. Найпотужнішим виявом міжпоколінневого конфлікту є інтертекстуальний роман Е. Золя «Земля», сучасна версія трагедії короля Ліра у XIX ст. Де Бовуар переконана у випадках батьковбивства, посилаючись на твердження історика Ж.Е. Боннемера, що старих людей часто ховали ще напівживими [13, с. 195]. За-

гальноприйнятою була порада літнім громадянам не ділити майно між своїми дорослими дітьми за життя.

Отже, духовні та психологічні чинники, дискомфорт, незадоволеність життям, страх і постійна занепокоєність у старості мають негативні фізичні наслідки, що фактично призводять до смерті [13, с. 31]. У XIX ст. було зосереджено увагу на соціальному вимірі старіння: увагу дослідників привернуло послаблення адаптації до нових ситуацій та супротив змінам. Проте було доведено, що чим вищий інтелектуальний рівень людини, тим менше помітна тілесна інволюція. Твердження де Бовуар про активність та незатьмарений розум багатьох літніх людей до самої смерті є революційним у контексті вікових стереотипів її доби. Вона зазначила: «Допоки дух зберігає гармонію та наснагу, людина має добре фізичне здоров'я: щойно інтелект зазнає потрясінь, фізичний стан погіршується» [13, с. 32]. Одним із важливих письменників XIX ст., який сприяв позитивній динаміці старіння в літературі, є В. Гюго. У поезії «Легенда віків» та романі «Знедолені» він створює епічні геронтопортрети, надаючи літнім героям благородство духовних рис. Поетична збірка «Мистецтво бути дідом» одразу здобула популярність у французів, започаткувавши новий мотив у літературі – взаємодія літніх людей з онуками. Загалом репрезентації літнього віку та старіння побутують у творах усіх видатних письменників XIX ст. (Ф.-П. Шатобріан, Ч. Діккенс, О. Бальзак, Г. Флобер), виписані переважно у реалістичному ключі.

Кардинальні зміни у процесах старіння відбуваються у західній цивілізації при переході від аграрного суспільства до індустріального: завдяки гігієнічній профілактиці значно збільшилася кількість людей літнього віку; через нові економічні технології сформувалися нові професії та зникли старі (що призвело до втрати робочих місць, доходу та статусу літніх громадян, як, наприклад, у драмі «Ткачі» Гауптмана); внаслідок потужної урбанізації відбувся відтік молоді із сільських місцевостей, зник інститут розширеної родини (співіснування декількох поколінь в одному господарстві) та натомість виникла нуклеарна сім'я (батьки – діти); нарешті, стрімкий розвиток масової освіти й писемності практично позбавив старших людей шанування, відібравши в них перевагу знань і мудрості [20, с. 21]. Старість все більше асоціюється із втратою патріархальної влади, усвідомлення чого формує новий тип літньої людини в англо-американській літературі: персонажі С. Колріджа («Поема про Старого Мореплавця»), В. Вордсворта («Старий жибрак з Кемберленду», «Подорож старого», «Саймон Лі, старий мисливець»), В. Ірвінга («Ріп Ван Вінкль») уособлюють маргіналізований й безпритульний образ Іншого, подібно до Едіпа в Колоні [14, с. 74–76]. Попри це, вважає Ф. Арьєс, «у XVIII – на початку XIX ст. прекрасний сивий патріарх з картин Жан-Батіста Греза замінив собою старезного огидного старого з пізньосередньовічної поезії. Прекрасна старість більше відповідала романтичній темі прекрасної смерті» [1].

Хоча у XIX ст. знання про старість і старіння залишалися доволі обмеженими, у своєму огляді європейської ментальності Нового часу Б. Бастль стверджує, що тема віку людини (і, зокрема, старості) потрапляє в центр уваги західної думки саме у цьому столітті. Додамо, що іронічність, притаманна трактуванню вікових питань, зникає лише у XX ст., «коли насправді реальною стала можливість разом дожити до старості» [2, с. 264].

І в Європі, і в США стрімке демографічне зростання старіння у XIX та XX ст. завдячує великою мірою дотриманню санітарних норм [20, с. 106]. Якщо в ранньоамериканському суспільстві батьки помиралі, коли молодша дитина ще жила разом з ними, то з XIX ст. наймолодша дитина залишала батьківський дім, коли матері й батькові було лише за сорок. З'явився проміжний період між зрілістю та старістю – пізня зрілість. Фішер висновує, що відтоді (після різкого зменшення смертності у дитячому віці) старість почали стереотипно асоціювати зі смертю: «Цей зв'язок до певної міри завжди існував: пуританський священик зауважив у XVII ст., що всі люди можуть померти, але старі люди повинні» [20, с. 108]. Філософію піднесення та авторитету літнього віку підточили токівєвська концепція рівності та ідея свободи, руйнуючи колективне свідоме пуританської громадськості (на якому базувалася влада старійшин) через нівелювання ролі індивідуальності в родині, місті, церкві [20, с. 109].

На рубежі XVIII–XIX ст. американці кардинально змінюють своє ставлення до літнього віку та старіння: ще донедавна пуританське піднесення пізньої зрілості набуло ознак формальності, виявивши приховану ворожнечу та навіть ненависть до старості [20, с. 101].

У цей час у Старому і Новому світах почали активно з'являтися численні розвідки, присвячені геронтологічним питанням. Американські праці складаються з текстів документальної й художньої літератури: зокрема антології, які містять «коштовності» для старших американців – метафора, запозичена з назви типової для XIX ст. антології С.Д. Лендропа «П'ятдесят років і далі; або зібрання коштовностей для літніх людей» (1881). У таких збірках побутовали поради для американців старшого віку та історії пізньої зрілості: «Looking Toward Sunset» Л.М. Чайлд (1865), «Light at Evening Time» (1871) С. Холмса, «After Noodtide» (1888) М.І. Вайт, «Nearing Home» (1868) В.К. Шенк, «Sunset Hours of Life» (1875) С.С. Нурс, «The Aged Christian's Cabinet» (1829) Дж. Стенфорда, «The Infirmities and Comforts of Old Age» (1802) Дж. Летроп. Втім спроби піднесення пізньої зрілості у текстах XIX ст. виявилися марними: якщо літературні праці XVII ст. приписували літнім американцям активну суспільну роль, то у наведених вище творах домінує протилежна тенденція, що демонструє старіння як час спокою та усамітнення (англ. *disengagement* означає розрив між індивідом та суспільством), безтурботності та миру [20, с. 122].

З кінця XVIII ст. розпочинається культ молоді в США. Із збільшенням літніх американців до старості почали ставитися з підвищеним презирством. Якщо для пуритан старіння було сповнене динаміки й сакральності, то для трансценденталістів це був процес занепаду. Наведемо фрагмент негативного трактування старості трансценденталістом Г.Д. Торо у першому розділі його знаменитого «Волдену або життя у лісі» («Walden or Life in the Woods», 1854): «Багато що з того, що літні люди вважають неможливим, ви пробуєте зробити – і воно виявляється можливим. Старому поколінню – старі справи, а новому – нові... Старість годиться в наставники не більше, якщо не менше, ніж юність, – вона не так багато чому навчилася, скільки втратила. Я не впевнений, що навіть наймудріший з людей, проживши життя, збагнув щось, що має абсолютну істинність. По суті, старі люди не можуть дати молодим справді цінних порад; для цього їхній досвід був надто обмежений, а життя склалося дуже невдало; але це вони пояснюють особистими причинами; до того ж всупереч їхньому досвіду в них могли зберегтися залишки віри, і вони просто менш молоді, ніж були. Я прожив на нашій планеті 30 років і ще не чув від старших жодної цінної або навіть серйозної поради» [11, с. 389–390]. Здається, сучасники письменника розділяють його потрактування геронтогенезу, хоча поряд з негараздами старіння (хвороба, консерватизм, бездіяльність) Р.В. Емерсон формує позитивний бік літнього віку: «Допоки ми спілкуємося з тим, що підноситься над нами, ми не старіємо, навпаки, ми молодшаємо» [11, с. 232–233]. Таким чином, засновник трансценденталізму лобіює активну стратегію старіння: акцентуючи готовність молодості поглинати нові знання, мислитель закликає старість наслідувати цей приклад. У гаслі «Не дайте старості прокрастися в людський розум!» Емерсон підносить американський дух.

Ейджистські умонастрої Торо пізніше підхоплює В. Вітмен у циклі «Дні сімдесятиріччя» та есе «Відповідь старого». Потужний вплив трансценденталістської філософії та відмову у традиційній пуританській повазі до старійшин заперечують твори «The Grey Champion» («Twice Told Tales») та «Експеримент доктора Гайдеггера» Н. Готорна та «Morituri Salutamus» Г.В. Лонгфеллоу, в яких американські романтики не розділяють погляди Торо на пізню зрілість. Як зауважує Фішер, «повага до літнього віку лежала в основі суспільства XVII ст.; в XIX ст. старість перебувала все частіше на задвірках суспільства» [20, с. 122]. Тому, наприклад, у популярній комедії XIX ст. А.К. Моуєтт «Мода» дійові особи похилого віку все ще стереотипно зображені або як уособлення мудрості, або як об'єкти глузування. Соціум ще довго зберігав такий полярний підхід до питання старіння, сприймаючи літніх людей або з особливим пієтетом, або зі зневагою.

Якщо за пуританської парадигми духовний розвиток був діалектично пов'язаний із «фізичним занепадом» [14, с. 47], то у вікторіанській культурі таке сприйняття й тлумачення людського життя було втрачено, і внаслідок дихотомізації екзистенційної єдності сформувалися опозиції міць / слабкість, розвиток / занепад, надія / смерть. Наступну формулу було виведено для ілюстрації ставлення до старіння за вікторіанської доби в США: той, хто жив, важко працюючи, у вірі і самоконтролі, міг заслуговувати на здоров'я й незалежність наприкінці життя, так само як і на швидку, безболісну та природну смерть; тоді як ледарі, розпусники та невіруючі були приречені на передчасну смерть або жалюгідну старість [14, с. 91, 94].

Як видно з наведених вище положень, кожна культурна епоха має власні парадоксальні уявлення про геронтогенез. Скрізь він неодмінно пов'язаний з амбівалентністю, одночасно концентруючи у собі досвід і страждання, духовне зростання й фізичний занепад, пошану й незахищеність. Спроби розмежування подібних бінарних опозицій щодо пізнього зрілого віку може привести до стереотипізації літніх людей, що, власне, і відбувалося у другій половині XIX ст. у США – час, який Т. Коул назвав періодом біфуркації старіння або зміни сталого режиму роботи соціальної системи. Багатогранний процес старіння вікторіанська мораль звела до низки полярних позитивних та негативних стереотипів, сформувавши цим підґрунтя для ейджизму XX ст. Екзистенційна цілісність пуританської традиції внаслідок потужного матеріального прогресу була фактично знівельована відокремленням у розумінні старості міцності від слабкості, змужніння від ослаблення, надії від смерті [14, с. 74]. Т. Коул неодноразово підкреслює, що хоча поглиблене вивчення геронтогенезу за останню чверть XX ст. сприяло висвітленню окремих аспектів старіння та вирішенню низки пов'язаних із цим процесом проблем, менше з тим дослідження «третього віку» у США залишаються відірваними від вікового контексту до 1920-х рр.: «через відсутність культурно переконливих та життєздатних вікових схем розуміння старшого віку американським середнім класом зводилося до моделі довічного середнього віку без будь-якого зв'язку з дитинством та старістю» [14, с. 11, 241].

Розвиток урбанізації у XX ст. призводить до зникнення інституту патріархальної родини. Усі політичні перевороти та рухи очолювала молодь – російську революцію, італійський фашизм, нацизм, китайську та кубінську революції, алжирську війну за незалежність. У той час літні лідери пасивно займали високі пости, за окремими винятками (В. Черчіл звільнився з посади прем'єр-міністра Великої Британії у 81-річному віці, К. Аденауер – з посади канцлера ФРН у 87 років). Де Бовуар зауважує, що інтерес до старості помітно знижується, оскільки досвід старіння було дискредитовано: «Сучасне технократичне суспільство вважає, що знання не накопичуються з роками, а застарівають. Літній вік означає дискваліфікацію: старість не є перевагою» [13, с. 210].

Фішер висновує, що лише на початку XX ст. американці почали розглядати літній вік як соціальну проблему (серед низки інших), відстаючи законодавчо від більшості європейських країн, які, наприклад, здійснювали обов'язкове страхування за віком з 1889 р. у Німеччині, 1906 р. в Австрії, 1908 р. в Англії, 1910 р. у Франції, 1912 р. в Румунії, 1913 р. в Швеції. Першу чверть XX ст. літні громадяни у США переважно потерпали від бідності та злиднів. Приватні пенсійні виплати були поодинокими. Федеральним урядом не було передбачено пенсійної системи для співробітників. І лише у 1930 р. Американська федерація праці підтримала обов'язкове страхування за віком, а впродовж наступних трьох років більшість штатів його запровадили [20, с. 174–176]. А в 1935 р. був розроблений найважливіший в американській історії проект з літнього віку – закон про соціальне забезпечення (базове право на пенсію у старості). З прийняттям цього закону у мистецтві образи людей похилого віку стали виписувати у світліших барвах завдяки поліпшенню економічного і фізичного здоров'я літнього населення.

Протягом XX ст. формується неабияка кількість груп впливу, асоціацій, рад та партій з питань літнього віку (найвідоміші – Gray Panthers), які активно лобіюють інтереси американців пенсійного віку. Ще однією видатною правовою подією став Закон про літніх американців (1965), перша федеральна ініціатива, спрямована на надання комплексних послуг для старших людей. Із запровадженням концепції «успішного старіння» пуританська теза «довге життя – це гарне життя» знову стає актуальною [20, с. 188]. У результаті американці почали формувати здорову, продуктивну, корисну, щасливу, заможну, творчу, політично і навіть сексуально активну людину літнього віку [26, с. 39]. Та разом з тим реальність визначала і поглиблення конфлікту між представниками різних поколінь та зростання самотності літньої людини.

За Фішером, фізичні страждання старіння, настільки сильні в Америці XVII ст., значно зменшилися у XX ст., чому також посприяло формування та розвиток геронтології. Крім того, вдосконалення окулярів, зубних імплантів, слухових апаратів та інших ортопедичних пристроїв суттєво змінили соматичну геронтогенезу [20, с. 190]. Наприкінці XX ст. основною потребою геронтології є протистояння ейджистським стереотипам (доволі потужним у США) і врівноваження потреб літнього населення з потребами інших вікових генерацій.

У знакових працях західної художньої літератури ХХ ст. процеси старіння та геронотоміви зрідка були центральними. Так, винятками є роман-епопея «У пошуках втраченого часу» М. Пруста, «Фальшивомонетники» А. Жида та повість Е. Хемінгвея «Старий і море» з емерсонівським інтертекстом (есе «Кола»). Хоча у соціальному, психологічному та біологічному аспектах процеси старіння збагатилися з плином часу, у художніх репрезентаціях літніх персонажів домінує стереотипність: «не має значення, якщо вони суперечливі – вони настільки заявлені, що їх просто повторюють і всім байдуже, адже ніхто не звертає уваги» [13, с. 211]. Фішер прочитує у хрестоматійному тексті Хемінгвея дихотомію молодості / старості, боротьба яких приводить до тріумфу першого елемента цієї бінарної опозиції. В інших репрезентаціях старіння та пізньої зрілості в американській літературі попереднього століття переважають, на думку Фішера, емоційні зображення немічності, порожнечі та залежності геронтоперсонажів від молодших поколінь («Грона гніву» Дж. Стейнбека, «Смерть найманця» Р. Фроста, «Геронтіон» Т.С. Еліота) [20, с. 125]. Відокремлено побутують зображення геронтопортретів доби митцями театру абсурду, у творах яких відсутня динаміка старіння. Абсурдистів не цікавить старість, як сховане під мішуру життя, або літні персонажі. Е. Йонеско та С. Беккет конструюють процеси старіння та геронтопортрети з метою передати своє бачення існування людства загалом.

Оскільки від часів Реформації та до початку Першої світової війни у Західній Європі філософська думка неухильно підточувала античне та середньовічне розуміння процесу старіння як містичної частини одвічного стану речей, відтоді за цей тривалий період старість і старіння розглядалися з раціональної та наукової точок зору. І лише епоха постмодернізму знову привернула увагу до духовних аспектів літнього віку. Т.Р. Коул вважає, що наприкінці ХХ ст. культуру старіння у США ускладнюють такі маркери: доступність довголіття, світові фінансові кризи, швидкий розвиток біомедичних технологій та культурна криза медицини, спричинена руйнацією колись відносно цілісного християнського світогляду [14, с. хх]. Вивчення процесів геронтогенезу переважно підпадає під сферу досліджень економічних, соціальних та природничих наук, які не лише тлумачать, але й намагаються регулювати ці процеси. При згадуванні «проблеми» старості, яку вчені з відповідних галузей науки (медицина, фармакологія, психологія, соціологія), вважається, можуть розв'язати, для пересічного загалу гуманітарне пізнання періоду пізнього дорослого віку до недавнього часу не становило актуальності. Акцент на соматичі без належної уваги до духовних питань у вивченні завершального етапу людського життя призводить до дисоціативності, розділення душі й тіла.

Попри це останні десятиліття ХХ та перші десятиліття ХХІ ст. демонструють посилену увагу до літнього віку та процесів старіння у художній літературі. Репрезентації пізньої зрілості є різноманітними, часом полярними, а їх кількість щороку збільшується. Частотними маркерами дискурсу старіння у таких творах є «перегляд життя» літніми протагоністами, який реалізується різноманітними типами спогадів; комплекс міжпоколінневих конфліктів; топос геріатричних закладів; взаємодія еротико-танатичних первнів; смисложиттєва функція творчості в існуванні літніх персонажів.

Дискурс вікової динаміки старіння в художній літературі Західної Європи та США діахронічно окреслений крізь призму антропологічних спостережень основних історичних періодів. В античні часи, хоча окремі вияви старіння і ставали предметом сміху в комедіях, наприклад, Аристофана, але здебільшого старість поважали як втілення мудрості, а тому літня людина посідала панівні місця в соціальній ієрархії. Навіть у добу Середньовіччя старість певний час продовжувала мислитися як благословення, адже довголіття – то був дар Божий. Однак поступово відродження культу тілесної краси перетворило старість з її невідворотними тілесними змінами на щось ганебне, а літніх людей спонукало не виходити «на денне світло». На соціальному узбіччі вони перебували протягом кількох століть, залишаючись під тиском ейджистських стереотипів, сила якого була настільки великою, що призвела до поступової самостереотипізації і знецінення ними власного буття. Релігійно-общинне розуміння старості простежується у західній цивілізації протягом від доантичних часів та до кінця ХVІІ ст. Потім відбувається різкий перехід до науково-індивідуалістичного сприйняття геронтогенезу в Європі та США у період з ХVІІІ по ХХ ст. Продемонстровано, що домінантним аспектом дискурсу старіння в літературі Західної Європи та США за всю

історію був і залишається мотивний комплекс міжпоколінневих конфліктів. Сучасний же дискурс вікової динаміки старіння в художній літературі розробляє також репрезентації повсякденного життя літніх персонажів, відтворює їх місце й роль у соціумі, стосунки із сім'єю та питання трансцендентності. Висновуємо, що суспільне ставлення до геронтогенезу та його літературні вияви зазнавали драматичних, інколи полярних змін упродовж понад двох тисячоліть.

Список використаної літератури

1. Арістотель. Нікомахова етика [Електронний ресурс] / Арістотель. – Режим доступу: http://www.aelib.org.ua/texts/aristoteles_nicomachean_ethics_ua.htm (останнє звернення 09.08.2019).
2. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти [Електронний ресурс] / Ф. Арьес. – Режим доступу: http://yakov.works/history/18/general/e_0.htm (останнє звернення 09.08.2019).
3. Бастль Б. Новый час / Б. Бастль // Історія європейської ментальності. – Львів: Літопис, 2004. – С. 263–271.
4. Денисова Т. Пуританська традиція як плідна тенденція в літературі США / Т. Денисова // Американські літературні студії в Україні. – 2004. – Вип. 1. – С. 36–43.
5. Елліотт Е. Ці неупокорені пуритани, які вижили у канонічних війнах / Е. Елліотт // Американські літературні студії в Україні. – 2004. – Вип. 1. – С. 240–257.
6. Література західноєвропейського середньовіччя: навч. посібник для студентів гуманітарних факультетів з курсу «Історія зарубіжної літератури» / за ред. Н.О. Висоцької. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2003. – 464 с.
7. Платон. Бенкет [Електронний ресурс] / Платон. – Режим доступу: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=174485> (останнє звернення 09.08.2019).
8. Робак В.Є. Соціально-геронтологічні аспекти сприйняття старості в епоху Середньовіччя / В.Є. Робак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2013. – № 1. – С. 72–77.
9. Тополь О.В. Філософія похилого віку: екзистенційний та соціокультурний вимір: дис. ... д-ра філос. наук / О.В. Тополь. – Київ, 2013. – 392 с.
10. Цицерон М.Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях [Електронний ресурс] / М.Т. Цицерон. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1423060633> (останнє звернення 09.08.2019).
11. Шипилов А.В. «Старость» в прошлом и настоящем. Возраст и общество: старость как социокультурный феномен [Електронний ресурс] / А.В. Шипилов. – Режим доступу: www.culturalnet.ru/main/getfile/1135 (останнє звернення 09.08.2019).
12. Эмерсон Р. Эссе. Уолден, или Жизнь в лесу / Г. Торо, Р. Эмерсон. – М.: Художественная литература, 1986. – 639 с.
13. Beauvoir S. The Coming of Age / S. Beauvoir. – New York: W.W. Norton and Company, 1996. – 585 p.
14. Cole T.R. The Journey of life. A Cultural History of Aging in America / T.R. Cole. – Cambridge: Cambridge UP, 1992. – 260 p.
15. Culley A. 'A journal of my feelings, mind & Body': Narratives of Ageing in the Life Writing of Mary Berry (1763–1852) / A. Culley // Romanticism. – 2019. – Vol. 25, no. 3. – P. 291–302.
16. Demontis L. Comparative Analysis of Medieval and Modern Scientific Research on Ageing Reveals Many Conceptual Similarities [Електронний ресурс] / L. Demontis // Gerontology & Geriatric Research. – 2015. – Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.4172/2167-7182.1000216> (останнє звернення 09.08.2019).
17. Falkner T.M. The Poetics of Old Age in Greek Epic, Lyric, and Tragedy / T.M. Falkner. – Norman: University of Oklahoma Press, 1995. – 342 p.
18. Fallon D. 'Can you say I am an old man?': Sentiment and the Mask of Ageing in Thomas Holcroft's Duplicity (1781) / D. Fallon // Romanticism. – 2019. – Vol. 25, no. 3. – P. 237–248.
19. Fallon D. Romanticism and Ageing: An Introduction / D. Fallon, J. Shears // Romanticism. – 2019. – Vol. 25. – No. 3. – P. 217–224.
20. Fischer D.H. Growing Old in America. The Bland-Lee Lectures delivered at Clark University / D.H. Fischer. – Oxford: Oxford UP, 1978. – 283 p.

21. Gramshammer-Hohl D. Aging Research and Slavic Studies (Introduction). *Aging in Slavic Literatures: Essays in Literary Gerontology* / D. Gramshammer-Hohl. – Bielefeld: Transcript Verlag, 2017. – P. 9–15.
22. Gustafson K. Life Stage Studies and the Eighteenth Century: Reading Age in Literature / K. Gustafson // *Literature Compass*. – 2014. – Vol. 11, no. 8. – P. 528–537.
23. Lanser S.S. Aging with Austen / S.S. Lanser // *Publications of the Modern Language Association of America*. – 2018. – Vol. 133, no. 3. – P. 654–660.
24. Martin C. Constituting Old Age in Early Modern Literature from Queen Elizabeth to “King Lear” / C. Martin. – Amherst: University of Massachusetts Press, 2012. – 240 p.
25. O’Neill M. Women and Ageing: Private Meaning, Social Lives / M. O’Neill, M. Schrage-Fruh // *Life Writing*. – 2019. – Vol. 16, no. 1. – P. 1–8.
26. Palmore E.B. *Encyclopedia of Ageism* / E.B. Palmore. – New York: The Haworth Pastoral Press, 2005. – 347 p.
27. Pratt L. Robert Southey and his Age: Ageing, Old Age and the Days of Old / L. Pratt // *Romanticism*. – 2019. – Vol. 25, no. 3. – P. 271–280.
28. Rasmussen L. From Girl to Grotesque: Exploring the Intersection of Ageing, Illness, and Agency in Auto/biographical Narratives about Seventies Icon Farrah Fawcett / L. Rasmussen // *Life Writing*. – 2019. – Vol. 16, no. 1. – P. 37–50.
29. Sandy M. ‘Strength in What Remains Behind’: Wordsworth and the Question of Ageing / M. Sandy // *Romanticism*. – 2019. – Vol. 25, no. 3. – P. 261–270.
30. Small H. *The Long Life* / H. Small. – New York: Oxford UP, 2007. – 360 p.
31. Smith H. Bare Ruined Choirs: Shakespearean Variations on the Theme of Old Age / H. Smith // *Huntington Library Quarterly*. – 1976. – Vol. 39, no. 3. – P. 233–249.
32. Stamm G. Embodiment and Aging in *Le Ravissement de Lol V. Stein* / G. Stamm // *Mosaic – A Journal for the Interdisciplinary Study of Literature*. – 2018. – Vol. 51, no. 2. – P. 91–105.